

Євгенія Лебідь-Гребенюк

УДК 82.091:82-94:821.161.2

ЖАНР ЩОДЕННИКА У ТВОРЧОСТІ П. КУЛІША І Т. ШЕВЧЕНКА

У статті досліджено жанрові особливості щоденників П. Куліша і Т. Шевченка. Осмислено погляди письменників на жінок, особисті стосунки, літературу, релігію тощо. Особлива увага звертається на травелог як наративну стратегію, одну з найпродуктивніших форм текстопородження й базу для формування різних жанрів літератури, зокрема й щоденника. Наголошується на важливості стратегії травелогу в текстах П. Куліша й Т. Шевченка. Також розглянуто дигресію як частковий відступ від головної теми літературного тексту.

Ключові слова: щоденник, жанр, наративна стратегія, травелог, експлікація, імпліцитна компаративістика, дигресія, реципієнт, авторська інтенція, інший.

Yevheniya Lebid-Hrebenyuk. Genre of Diary in Creative Work of P. Kulish and T. Shevchenko

The paper considers specific genre features of P. Kulish's and T. Shevchenko's diaries. The views of the writers on women, personal relations, literature, religion have been interpreted. The special attention was paid to travelogue as one of the most productive narrative strategies and the basis for shaping literary genres, including diary. The author stresses the importance of travelogue strategies within the texts of P. Kulish and T. Shevchenko. The study also investigates a digression, as partial distraction from the main theme of the text.

Key words: diary, genre, narrative strategy, travelogue, explication, implicit comparison, digression, recipient, author's intention, "other".

Зіставлення творчого доробку Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка не нове для українського літературознавства. Однак численні дослідження оминають увагою тему порівняння щоденників обох митців. Ідея належить С. Єфремову, який зазначив у передмові до не здійсненої наприкінці 1920-х років публікації щоденника П. Куліша, що у нього є "думка зробити порівняння цих двох щоденників" [8, 10]. Мемуарна література – це "ключове джерело розуміння ґенези видатної постаті" [8, 5]; погляди й думки, сконцентровані в щоденнику, можуть значно доповнити, урізноманітнити, іноді навіть поживити образ письменника-автора. Порівняння таких доволі інтимних текстів двох

великих митців відкриває можливість знайти спільну площину для глибокого розуміння, що саме поєднувало “таких близьких і таких далеких, абсолютно рідних і чужих собі людей” [8, 10].

Відмінності між текстами Куліша й Шевченка відстежити простіше: різний вік авторів, несхожість характерів, інший життєвий досвід. На момент написання щоденників Кулішеві було 26 років, а Шевченкові – 43, до того ж він пережив найстрашніші роки заслання. Для характеру Куліша були властиві “ідейний максималізм” [6, 232], різка зміна настроїв і поглядів, непослідовність у деяких судженнях: “Людина з твердим переконанням, з міцною вдачею, з суворою непохитністю в основних поглядах систематично брела бездоріжжям; з щирим потягом до правди – сходила на манівці, де губились усякі ознаки правди” [6, 217]. Сам письменник у щоденниковому записі від 26 грудня 1846 р. зазначав: “Дивно, что делается с моим сердцем: от холодности я обратился опять к самой нежной, хоть и спокойной, привязанности” [8, 56]. Однак твердження С. Єфремова про те, що щоденник Куліша – “певна супротивність Шевченковому щоденникові, що абсолютно не мав в собі елементу літературщини, це сама щирість і безпосередність” [8, 10], надміру категоричне: обидва твори мають набагато більше спільних, ніж відмінних ознак.

Одна з основних належить найбільше до царини психології творчості. Це проблема мови творів: обидва принципово україномовні письменники написали такий, загалом інтимний текст російською. З позицій психолінгвістики це пояснюється насамперед поширенням другої після рідної мови в колективі (колективний білінгвізм). І Куліш, і Шевченко перебували на той момент уже тривалий час за межами України в російськомовному середовищі, що позначилося й на мові їхніх текстів. Щодо цього Б. Рубчак зазначав: “Одна з можливих причин того, що “Журнал” написаний російською мовою – це ті знайомі й незнайомі “искренние друзья” <...> я думаю, що російську мову вибрало не тільки біографічне “я”, а й те, яке було збудоване для читача” [13, 68].

І Шевченко, і Куліш, пишучи щоденники, розраховували на майбутнього читача-реципієнта, тобто знали, що текст обов’язково буде прочитано, а може, й опубліковано. У щоденнику Куліша про це свідчить запис від 9 грудня 1846 р. (“Умыванье, обед и сон были вещи занимательные для меня, но не для других” [8, 48]) або від 6 жовтня 1848 р., коли автор, переймаючись, щоб читачеві було зрозуміле його тривале мовчання, занотує: “Теперь для ясности моего дневника скажу только, что в Варшаве я был арестован и отправлен в Петербург, а оттуда послали меня на службу в Тулу” [8, 63]. Шевченко теж означив імовірного реципієнта свого твору ще на його початку (13 червня 1857 р.) рядками вірша О. Кольцова, зауваживши, що твір його, може, й не для друку, але для “милих”, “щирих” друзів. У записі від 22 липня 1857 р. поет назве їх конкретніше: “Лазаревскому вместо письма pošлю эти две тетради моего журнала, пускай читает с Семеном” [17, 65].

Обидва письменники пишуть свої щоденники в межові (за термінологією К. Ясперса) періоди життя. Куліш починає записи на творчому злеті, із перспективою кар’єрного зростання, подорожі в Європу, а завершує в Тулі на засланні, не маючи змоги знайти вихід “из бедственного положения, в которое попал, как в яму” [8, 63], із жахливим ставленням місцевих: “Здесь я нашел в людях, с которыми должен был иметь сношение, такую суровость нравов, как-будто я – опальный времен Бориса Годунова” [8, 63]. У Шевченка ситуація протилежна: він уже майже пройшов усі страшні випробування і повертається із заслання в Петербург, до залишеної улюбленої справи та друзів. Ця подорож

має й певний метафізичний вимір – перехід із неволі до свободи. Для Шевченка це лімінальний період серйозних життєвих трансформацій, він сам завважує, як важко дається йому зміна статусу. Наприклад, запис 28 серпня 1847 р.: “Я от избытка восторга не знаю, что с собою делать, и, разумеется, только бегаю взад и вперед по палубе, как школьник, вырвавшийся из школы. Теперь только я сознаю отвратительное влияние десятилетнего уничижения. Теперь только я вполне чувствую, как глубоко во мне засела казарма со всеми ее унижительными подробностями. И такой быстрый и неожиданный контраст мне не дает еще войти в себя. Простое человеческое обращение со мною теперь мне кажется чем-то сверхъестественным, невероятным” [17, 87].

Отже, і Шевченко, і Куліш, пережили життєві трагедії і були схильні до самоаналізу, авторефлексій. Зокрема, записи Шевченка від 20 червня, 1 липня 1857 р. та ін. свідчать про те, що поет намагався зрозуміти, як позначилися на його психіці роки заслання: “Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе <...> горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась” [17, 22]. Щоденник Куліша теж містить елементи психологічних нотаток, у яких автор “звертається до самостереження <...>, оцінює власні міркування, вчинки, почуття, погляди та життєві принципи. В таких записах ми не знайдемо конкретних подій чи людей, а тільки намагання розібратися у власному внутрішньому світі” [4, 25]. Іноді письменник хоче “порівняти минуле і теперішнє”, “осмислити свої досягнення, усвідомити свій новий соціальний статус” [3, 78], як-от у записі від 18 серпня 1847 р.: “Год назад я был учителем уездного училища в Киеве и получал в месяц 18 р. с[e]p[e]бром] <...>. П[етр] А[лександрович] вызвал меня в Петербург и доставил мне два места, с которых я получаю 81 р. <...> Теперь Академия наук отправляет меня за границу <...> с тем, чтобы по возвращении сделать меня не только академиком, но и профессором университета” [8, 20]. С. Єфремов обурився від “нестерпного вигляду” [6, 222] цих “наївних хвосточів” [6, 222], але, як видається, це не похвальба, а твереза оцінка власних досягнень. Тим паче що на схожий пасаж натрапляємо й у Шевченка, який теж, оглядаючись на минуле, із захопленням оповідає про свій “злет”: “Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века. Самому теперь не верится, а действительно так было. Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крылья[x] перелетел в волшебные залы Академии художеств” [17, 222].

Існує певна спільність у поглядах обох письменників на потребу, а точніше – її відсутність, у нотуванні життєвих подій часів заслання. Як слушно зауважує Т. Бовсунівська, жанру щоденника властиві “сповідальність, мовчання, одкровення душі <...> мовчання відіграє роль тла по відношенню до мови. Страждання породжує своєрідний наратив мовчання, окреслення якого можливе при співвідношенні знакових систем” [2, 437]. Відмова Куліша від щоденникових записів у скрутні часи нагадує про міркування Шевченка: “Мне следовало бы начать свой журнал со времени посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года. Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспоминая эти прошедшие грустные десять лет, я сердечно радуюсь, что мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью. Что бы я записал в ней?” [17, 12], – а також той факт, що “перший щоденник, написаний на засланні, поет спалив” [6, 261].

Спільна для обох текстів й атмосфера очікування, щоправда, сподівані події різнопланові: молодий Куліш нетерпляче чекає виїзду за кордон, а змучений

засланням Шевченко – “с таким трепетом ожидающей” [17, 18] “хромой волшебницы свободы” [17, 22]. Однак якщо Шевченко сповнений мрій і проєктів майбутньої роботи в Академії (наприклад, у записі від 1 липня 1857 р. читаємо: “Стихи <...> которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о тиснении (разумеется, под другим именем) этих плаксивых, тощих детей своих” [17, 37]; або в листі до графа Ф. Толстого: “Живописцем-творцом я не могу быть, об этом счастья неразумно было бы и помышлять. Но я, по приезде в Академию, с Божью помощью и с помощью добрых и просвещенных людей, буду гравером à la aquatinta и <...> надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства” [17, 69]), то в Куліша – “майже повна відсутність інформації про його творчі плани чи літературну діяльність” [3, 77].

З інтертекстуальних перегуків зауважуємо: епіграф до свого щоденника Куліш узяв з англійської повісті “Подарок на Новый год. Из записок бедного Вильчерского священника” (“Мне очень приятно, что с некоторого времени продолжаю этот дневник. Каждому человеку надобно бы вести такой. От себя научаемся больше, нежели из всех ученых книг” [8, 12]), відгукнувшись про сам текст зі щирим захопленням: “В самом деле это прекрасная повесть” [8, 12]. На думку П. Плетньова, “англійська повість, про яку йдеться, лягла в основу роману Голдсмита “Vicar of Wakefield” (Переписка, т. 1, с. 169)” [7, 504]. Т. Шевченко знав і схвально оцінював роман О. Голдсмита “Векфілдський священник”; детальніше про інтертекст твору в повісті Шевченка “Художник” – у книжці О. Бороня “Повісті Тараса Шевченка і західноєвропейські літератури: Рецепція та інтертекстуальні зв’язки” (Київ, 2014).

Суголосне й ставлення Куліша і Шевченка до військових. Куліш у записі від 2 березня 1847 р., описуючи свої враження від перебування в напівзруйнованому єзуїтському колеґіумі та споглядання лише одного епізоду солдатської муштри, передає всю пекельність побаченого кількома фразами, що сповнені жаху й огиди: “В глубине коридора, ведшего в обширную залу, ворочались как адские тени один за другим солдаты, и они-то командуя, издавали те восклицания, которые акустика полуразрушенного здания превращала в жалобные вопли. Все очарование странствия по жилище мертвых вдруг для нас исчезло при виде этих живых мертвецов, и мы тотчас оставили развалины” [8, 63]. А Шевченко, який пізнав солдатчину сповна, залишив у “Журналі” викривальні записи про цей “бідний” і “жалюгідний” суспільний стан, насичені гіркою зневагою, обуренням: “Солдаты – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все. Ему простительно окунуть иногда свою сирую, одинокую душу в полштофе сивухи. Но офицеры, которым отдано все, все человеческие права и привилегии, чем же они разнятся от бедняка солдата? (Я говорю о Новопетровском гарнизоне.) Ничем они, бедные, не разнятся, кроме мундира. И добро бы еще были так называемые старые бурбоны. А то ведь юноши и воспитанники кадетских корпусов. Хорошо должно быть воспитание? Бесчеловечное воспитание. Зато дешевое. А главное, скорое” [17, 16].

Спільне для щоденників Куліша й Шевченка те, що обидва в окремих уривках мають ознаки травелогу. Травелог – жанр або оповідна форма, опис подорожі із замальовками, враженнями й рефлексіями; це завжди вихід за межі буденного, звичного. Здебільшого це розповідь про паломництво християнина по святих місцях. Щоденник Шевченка, розпочатий у Новопетровському укріпленні, завершується в Петербурзі. Це своєрідне обрамлення тексту, всередині якого міститься травелог – подорож-повернення із заслання. “Живописное,

спокойное и дешевое путешествие Волгою” [17, 65] триває із 5 серпня 1857 р. по 27 березня 1858 р. через такі міста: Астрахань, Саратов, Самара, Сибірск, Казань, Нижній Новгород, Владимир, Москва. Про кожне місто поет лишив яскраві, різноманітні подорожні записи з описом культурних пам'яток, архітектури, населення тощо. Щоденник “стає подорожнім нотатником, все ще високолітературним, з живими, влучними спостереженнями міст, краєвиду й людей та метафоричними перевтіленнями цих спостережень у світ мови. Ця частина дуже нагадує літературні “подорожні нариси”, що були модні в вісімнадцятому і першій половині дев'ятнадцятого сторіч” [13, 70]. Подорожній дискурс Шевченка в цілому емоційний і мальовничий, лише іноді окремими описами наближається до документального травелогу з доволі сухим стилем викладу: “Берега Волги более и более изменяются, принимают вид однообразный и суровый. Плоские возвышенности правого берега покрыты лесом, большею частию дубовым. Кое-где изредка блестят белые стволы берез и серые матовые стволы осины. Древесный лист заметно желтеет. Температура воздуха изменяется, холодеет” [17, 92].

Подорожнім нотаткам поета притаманні структуровані, змістовно і стилістично вивірені розповіді, лаконічні та живописні описи місць перебування, створені в щоденниковому форматі, а отже, під безпосереднім враженням, що свідчить не лише про різнобічність знань автора, а й про його спостережливість. Експлікація пейзажів крізь призму авторського бачення супроводжується оригінальними деталями та історичними або фольклорними екскурсами. До прикладу, панорамна замальовка 7 вересня 1857: “В 10 часов утра при свежем норде с дождем и снегом мы оставили Самару. От Самары вверх начинает подыматься левый берег Волги: это плоская возвышенность Жигулевских гор. Через два часа мы подошли к воротам Жигулевских гор. Это ущелье, сузившее Волгу до одной версты; за горами, как за рамой, открылась нам новая, доселе не виданная панорама, испятнанная темно-синими полосами. Это обитатель севера, сосновый лес. На первый план этой [панорамы] из-за ущелья, поросшего черным лесом, высунулась обнаженная отдельная гора. Это Царев Курган; народное предание говорит, что Петр Первый, путешествуя по Волге, останавливался на этом месте и в[с]ходил на эту гору, вследствие чего она и получила название Царева Кургана” [17, 94].

Шевченко не раз зазначає у своєму травелозі, що доволі часто дивиться на світ очима живописця. Він бачить те, що для багатьох лишається поза увагою: у звичних речах – елементи композиції, із багатьох деталей – цілісну картину. “За домом и садом Сапожникова видны вдали лачуги. Я как живописец люблю шляться по этим грязным живописным закоулкам, но как человек, искренно любящий человека, я перед домом миллионера сделал налево кругом и вскоре очутился в центре города” [17, 78]. Досвід художника впливає на його творчість, оскільки майже кожна його рецепція довколишнього проходить крізь призму минулого. Саме завдяки тонкому світовідчуттю митець створює перед читачем експлікації картин, сповнені досконало-неповторних художніх деталей, як-от помічений ще Б. Рубчаком “короткий ескіз про дітей, що їх Шевченко принагідно зустрів на вулиці. Визначна риса цього тексту – максимально точне бачення, а при тому якась справжня, не “задушевна”, а поетично автентична, атмосфера, що нагадує “Вільгельма Майстера” чи ранні малюнки Пікассо” [13, 75]: “Между прочей публикой встретил я на бульваре детей – три девочки и мальчик. Прехорошенькие и резвые дети. Костюм их показался и странным и жалким. На девочках были какие-то коротенькие легенькие дырявые мантильки, дворянско-немецкого покроя. Ручонки нагие, и почти босиком. На мальчике поярковая серая шляпа с пером, мантилька такая же, как и на

девочках, а башмаки еще хуже. Вообще показались мне они похожими на трупку младенцев-комедиантов” [17, 112].

Важливо, що Шевченко не просто описує місце свого перебування, а вдається до оцінних суджень із негативною конотацією, особливо це простежується в “майстерно виконаному, своєрідно експресіоністичному описі міста Астрахані” [13, 75]: “Астрахань – это остров, омываемый одним из протоков Волги, перерезанный рядом вонючих болот, называемых рекою Кутумом, и каналом, ни в чем не уступающим реке Кутуму. Полуостров этот окружен густым лесом мачт и уставлен живописными бедными лачугами и серыми, весьма неживописными деревянными домиками с мезонинами, не похожими на лачуги потому только, что из них выглядывают флотские и вообще официальные физиономии. Всю эту огромную безобразную серую кучу мусору венчают зубчатые белые стены Кремля и стройный великолепный пятиглавый собор московской архитектуры 17-го столетия” [17, 76]. Ще більшої зневаги і негативу сповнена розповідь про “живописные грязные Чебоксары” [17, 101]: “Ничтожный, но картинный городок. Если не больше, так по крайней мере на половину будет в нем домов и церквей. И все старинномосковской архитектуры. Для кого и для чего они построены? Для чувашей? Нет, для православия” [17, 101]. Порівняймо з описом українського села в поемі “Княжна”: “Село! І серце одпочине: / Село на нашій Україні – / Неначе писанка, село. // Зеленим гаєм поросло. // Цвітуть сади, біліють хати, / <...> кругом / Широколисті тополі, / А там і ліс, і ліс, і поле, / І сині гори за Дніпром. // Сам Бог витає над селом” [16, 25]. Це не просто “розбіжність культурних кодів” [15], у тексті щоденника наявна імпліцитна компаративістика, “коли опис культури, що спостерігається, здійснюється за допомогою кодів власного культурного середовища” [15].

У щоденнику Куліша подорож плавно розпочинається розповіддю про те, що письменник отримав письмовий дозвіл Комітету Міністрів на вивчення слов'янських мов у Пруссії, Саксонії та Австрії на 2,5 роки. Про цю подію він запише: “<...> один из счастливейших дней моей жизни” [8, 46]. Нотатки про подорож датуються від 9 грудня 1846 р. (виїзд із Петербурга) і обриваються 2 березня 1847 р. романтичним і живописним описом міста Острог. За цей час письменник устиг побувати в Новгороді, Москві, Воронежі, відвідати батька й мачуху, одружитися і вже на шляху до “туманної Європи” [8, 59] проїхати із дружиною через Київ, Радомишль (автор за тогочасною традицією називає його Радомисль), Житомир, Новоград-Волинський, Корець, Острог. На відміну від ретельних та інформативних записів Шевченка, нотатки Куліша про саму подорож скупі, невиразні, Куліш просто записує: “<...> в Новгород я приехал с рассветом” [8, 47], “был в Мотроновке” [8, 56]. До того ж вони не щоденні (інтервали між ними сягають кількох днів, тижнів), а в січні взагалі відсутні. Іноді, уже подорожуючи Україною, Куліш так захоплений побаченим, що вдається до імпресіоністичного змалювання пейзажу або поетичних роздумів-замальовок. Наприклад, опис Острога автор подає детально, із подробицями. Як зазначає А. Полонський, “кожен оповідач, що розповідає про здійснену подорож, безумовно, по-своєму відкриває світ, оскільки “когнітивний ключ” унікальний: він залежить від цілей пізнання дійсності, а також від самотнього культурного досвіду людини <...>. Автори травелогів описують свою подорож, “пропускаючи” її через власну систему цінностей” [12].

Також письменники вдаються до більш або менш емоційного словесного живописання людей, які трапляються їм під час подорожі. Травелог стає для них зручною формою “безпосередньої фіксації вражень <...>, універсальною матрицею осягнення “іншого”, створення і утвердження “образу іншого”” [10,

112]. У Шевченка опис жителів Астрахані, яких він зустрів на набережній, аналітичний і колоритний (запис від 10 серпня 1857 р.). Куліш теж удається до змалювання розмов зі своїми малознайомими супутниками при переїзді з Петербурга до Москви або критичного опису брата дружини, котрий супроводжував його: “<...> вялое создание. Что мне стоит четверти часа, на то ему давай полсуток, да и то еще напутает и двадцать раз раздосадует” [8, 58].

У щоденниках Куліша й Шевченка наявні елементи, що руйнують лінійність нарації. В обох текстах своєрідні відступи, дигресії (“відхилення від основної теми певного нарративу, запровадження оповідей, пов’язаних із нею опосередковано або автономних” [1, 278]) значно пожвавлюють, доповнюють і врзноманітнюють оповідь. На відміну від звичайних екскурсів у літературному творі, дигресія, на наш погляд, має більшу самостійність. У широке поняття дигресії входять своєрідні конструкції “тексту в тексті” (Ю. Лотман), або, як їх називає Б. Рубчак, “обрамовані тексти”: Ідеться про вставки, “які раптом виринають з потоку мовлення і стають більш-менш автономними <...>. Вони майже непомітно впливають з контексту і так само непомітно знову вливаються у нього” [13, 74]. Це й чужі твори в щоденнику, і записи поетових друзів (як в альбомі), і власне авторські історії, такі самодостатні й викінчені, що іноді претендують на цілковиту осібність. Шевченків текст, як писав Б. Рубчак, – це “трохи щоденник, трохи подорожній нотатник, трохи “альбом”, а трохи якась антологія” [13, 67]. У щоденнику Куліша теж відстежуємо дигресивні абзаци, щоправда, на відміну від Шевченкового, їх небагато: коротка замальовка про поміщика Шеншина, анекдоти про барона Кампенгаузена, кілька гумористичних бувальщин, авторських афоризмів, портретних замальовок (наприклад, О. Бодяньського). Іноді анекдот навіть замінює записи про події дня (19 листопада 1846 року).

Обидва письменники у щоденниках лишили записи, що доволі повно окреслюють їхнє ставлення до релігії. Кулішеві властиве однозначніше сприйняття церкви та священників. Він із благоговінням описує свою поїздку в Троїце-Сергієву пустинь, де провів час у молитві та благочестивій бесіді зі “смиренномудрствующими монахами” [8, 15]. Щоб здійснити подорож до Лаври ще раз, він, незважаючи на невдоволення П. Плетньова, готовий пропустити “самые блистательные литературные вечера” [8, 15]. У пізнішій нотатці від 2 вересня 1846 р. молодий письменник зауважить: “Я приехал в Петербург весьма религиозным человеком <...> теперь я, преданный еще больше прежнего учению Христа <...>. Мне даже кажется, что если б я не сроднился с идеями Христа таким образом, я не мог бы с таким усердием им следовать, с каким следую теперь” [8, 27]. Шевченко теж вірить у Христа, його вчення, прагне сповідувати заповідь усепощення (записи від 13 червня, 28 липня 1857 р.): “<...> забудем и простим темных мучителей наших, как простил Милосердный Человеколюбец” [17, 12]. Або в записі про сина П. Енгельгардта: “Семен познакомил меня с весьма приличным юношей, с В. П. Энгельгардтом. Много и многое пошевелилось в душе моей при встрече с сыном моего бывшего помещика. Забвение прошедшему. Мир и любовь настоящему” [17, 173]. Водночас йому належить негативна оцінка російського православ’я, яке поет цілком співвідносив з імперською політикою, вважаючи частиною самодержавства: “Главный узел московской старой внутренней политики – православие” [17, 102]. Його обурює несмак, потворність ікон (“<...> меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вешну заблудил в христианское капище” [17, 111]), храмів (“Храм Спаса вообще, а

главный купол в особенности безобразен” [17, 163]), де “п’яними косматими жерцями” [17, 110] розігрується “японська комедія” [17, 165].

Варто звернути увагу на той факт, що Шевченко, виснажений засланням, “в продолжение десяти лет <...> кроме степи и казармы, ничего не видел и, кроме солдатской рабской речи, ничего не слышал” [17, 52], жадав абстрагуватися хоча б частково, на своєму “городі”, і насолодитися “роскошью совершенного уединения” [17, 35]. Але після звільнення поет прагнув спілкування, він щасливий зустріти земляків, йому приємна бесіда із цікавим співрозмовником, він цінує і любить дружнє ставлення й веселе товариство. У своїх знайомих Шевченко зауважує насамперед такі людські риси, як внутрішня гідність, простота і шляхетність душі, порядність, чесність (записи про Андрія Обеременка, рядового “Скобелева”): “Невозмутимо холодная и даже суровая наружность его обличала в нем человека жесткого, равнодушного. Но это маска. Он страстно любит маленьких детей, а это верный знак сердца кроткого, незлобивого. Я часто как живописец любовался его темно-бронзовой усатой физиономией, когда она нежно льнула к розовой щечке младенца <...> Независимо от его простого благородного характера, я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни не опошлил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности. А такая черта благородит и даже неблагородного человека” [17, 75]. Молодого Куліша, навпаки, вирізняє поза аристократичного усамітнення: “Как счастлив я тем, что <...> не нуждаюсь ни в обществе, ни в зрелищах” [8, 16]. Він вивищує себе над іншими, зараховує до когорти молодих талантів: “В самом деле, что меня воспитало лучше других, если не то, что я всегда чуждался своих товарищей? Вообще: молодому человеку, стремящемуся к совершенству, должно выбирать таких знакомых, которые в каком-нибудь отношении могут быть ему образцами и наставниками” [8, 17].

Привертають увагу в щоденникових записах письменників розповіді про жінок, інтимні переживання, кохання. На думку С. Єфремова, “стосунки до жіноцтва, це найкраще і найпевніше, може, мірило духової вартості чоловіка, а разом і його культурності” [6, 223]. В обох випадках це сильне почуття до однієї жінки, інша річ, що письменники не просто відчували, а й ставилися до своїх почуттів по-різному. У Куліша – молодече кохання, але сповнене моралізаторством і прагматикою, свою майбутню дружину він називає “Х[озьяйственные] Сп[особности]”. С. Єфремов, розповідаючи про всіх дівчат, якими на той час цікавився молодий письменник, подає криптонім як “Х. Ст.”, явно не ідентифікуючи його з О. Білозерською: “За рік з чимось ми тут [на сторінках щоденника. – Є. Л.-Г.] стрінемо і дочку Плетньова, і якусь Р., і Х. Ст. [курсив мій. – Є. Л.-Г.], і сестру Білозерського” [6, 223]. Куліш дуже тверезо, без молодечого запалу розмірковує про свої почуття, переваги тієї чи тієї дівчини, демонструючи приклад того, як “людина і в сердечних справах своїх лишається з холодним обрахунком і черствою розміркованістю <...> й усі пориви серця підпорядковує чисто головним процесам, розумному чи нерозумному резонанству” [6, 223]. Однак “страшне враження” [6, 223], яке справляють роздуми Куліша про кохання (“кто узнал любовь более достойную человека, тот уже не придает столько цены любви женской. Девушка возмужала, голос природы заговорил сильнее, сильнее стала и её любовь ко мне. Человек, стремящийся к высшим целям, на женщину должен смотреть более как физиолог” [8, 22]), відверті міркування про жіночу фізіологію (запис від 3 вересня 1846 р.), безапеляційні заяви (“Без мужчины женщина не может быть счастлива; мужчина без женщины может” [8, 39]) все ж таки

походять не від жорстокості й холодності у природі автора, а мають реальне підґрунтя – гірку образу на Білозерську та її матір. Про глибоко вражене самолюбство говорять записи від 20 і 25 серпня: “<...> скільки в моєму серці отмерено було чувства для любви <...>, столько я принёс в жертву этим двум женщинам, т.е. Х[озяйственным] Сп[особностям] и её маменьке. Это была чистейшая жертва, <...> но она не была оценена. Я этим глубоко и несколько раз был оскорблён” [8, 26]. Письменник розповідає про те, як до нього, тоді ще “грустного сироти” [8, 22], поставились із “рассчетливой осмотрительностью” [8, 22], тож тепер він має повне право на сатисфакцію: “<...> я был предан им всю жизнь, но они не способны были к таким высоким чувствам, от безусловного моего стремления к слиянию с ними они обратили меня к благоразумным размышлениям, и теперь я, в свою очередь, не смею решиться на брак” [8, 22].

На сторінках щоденника Шевченка теж розгортається особиста драма – пізня невзаємна закоханість у молоду актрису Катерину Піунову. У почуттях поета – запал, романтичність і захопленість ще зовсім юної людини; він хоче одружитися (запис листа з освідченням до К. Піунової від 30 січня 1858 р.). Проте його чекає гірке розчарування, молода обраниця виявилася людиною непорядною: “Зашел я к Владимирову и услышал, что моя возлюбленная Пиунова, не дождавшись письма из Харькова, заключила условие с здешним новым директором театра, с г. Мирцовым. Если это правда, то в какие же отношения поставила она меня и Михайла Семеновича со Щербиною? <...> Дружба врозь и черти в воду. Кто нарушил данное слово, для того клятва не существует” [17, 156]. Шевченко болісно переживає розрив із коханою, рефлексує щодо зустрічі: “Я так много перенес испытаний и неудач в своей жизни, казалось бы, пора уже освоиться с этими мерзостями. Не могу. Случайно встретил я Пиунову, у меня не хватило духу поклониться ей. А давно ли я видел [в ней] будущую жену свою, ангела-хранителя своего, за которого готов был положить душу свою? Отвратительный контраст. Удивительное лекарство от любви – несамостоятельность. У меня все как рукой сняло. Я скорее простил бы ей самое бойкое кокетство, нежели эту мелкую несамостоятельность, которая меня, а главное, моего старого знаменитого друга поставила в самое неприличное положение. Дрянь госпожа Пиунова! От ноготка до волоска дрянь!” [17, 157].

Важливо, що обидва письменники, переживаючи розлуку з коханими, бачать про них сни, які так чи так можуть бути інтерпретовані в контексті реальних подій. Сні Куліша від 25 і 26 жовтня 1846 р. свідчать про страх письменника, що О. Білозерська вийде заміж за іншого і він утратить її назавжди. Саме тому в другому сні Куліш відмовляє кохану від шлюбу з недостойним її обранцем і вона погоджується виїхати з ним за кордон. Шевченко тричі (5, 15, 22 лютого) перед тим, як дізнається про зраду Піунової (23 лютого), бачить її вві сні жebraчкою. Як слушно зазначає Т. Бовсунівська, сни в “Журналі” “можна розглядати як варіант інакоказання”, “в тих місцях, де йдеться про сновидіння (<...> підсвідомість не бреше – лише треба правильно прочитати явище сну)” [1, 4]. Жебрацтво матеріальне, закодоване у сні, у реальності виявляється жебрацтвом духовним: “Вот она где, нравственная нищета, а я боялся материальной” [17, 156].

Щоденники обох авторів становлять цінний внесок у розвиток української і світової діаріумології. Шевченко й Куліш подекуди вдало поєднують жанр щоденника із жанром мемуарів, озираючись на минуле, показуючи свої досягнення в його світлі. Щоденники письменників – це складне політекстове явище, що дає можливість авторові залучити різні жанри, зокрема й “літературу мандрів”, в одному тексті. З цього боку текст Шевченка ближчий до трaвелогу,

ніж щоденник Куліша, оскільки подорож займає в ньому формально більший обсяг. Травелог у щоденниках Куліша й Шевченка – це не жанровий інваріант у щоденниковій формі, а одна з нарративних стратегій у конструюванні літературного твору, спосіб ведення оповіді, організації подій, який поет обрав на час подорожі-повернення із заслання. Розповіді Шевченка властивий своєрідний “переклад” однієї культури на мову іншої” [15], синтез у розповіді бінарних елементів “свій” – “чужий”. Дигресіонізм (не як самоусунення, а тип оповідності) у тексті “Журналу” стає одним із творчих прийомів письменника; сюжет подорожі регулярно поступається авторським розмірковуванням. Вставки буквально “вмонтовані” в основну оповідь, а їх функції різноманітні: підсилення основного змісту, спосіб зняття / нагнітання психоемоційної напруги, додавання “діалогічності – чи точніше <...> поліфонії” твору [13, 74].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бовсунівська Т.* Онірична поетика “Дневника” Тараса Шевченка // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 4-7.
2. *Бовсунівська Т.* Теорія літературних жанрів: Жанрова парадигма сучасного зарубіжного роману: Підручник. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – 519 с.
3. *Бондар Ю.* Жанрова гетерогенність щоденникового тексту П. Куліша // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 22. – С. 76-82. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_22_10
4. *Бондар Ю.* Пантелеймон Куліш як майстер мемуарної прози // Література в контексті культури. – 2014. – Вип. 24 (1). – С. 19-29. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/lvk_2014_24\(1\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/lvk_2014_24(1)_6)
5. *Бондарева А.* Література скитаний // Октябрь. – 2012. – № 7. – [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/october/2012/7/bo18-pr.html>
6. *Ефремов С.* Літературно-критичні статті. – Київ: Дніпро, 1993. – 351 с.
7. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – Київ: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук; підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова; відп. ред. С. Захаркін. – 648 с.
8. *Куліш П.* Щоденник / Вступ. слово, упоряд. тексту, приміт. С. М. Кіржаєв. – Київ: АН України, Ін-т укр. археографії, 1993. – 87 с. – (Серія книжкових пам’яток “Українські пропілеї”).
9. *Літературознавча енциклопедія: У двох томах / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. I. – Київ: ВЦ “Академія”, 2007. – 608 с.*
10. *Мамуркіна О.* Травелог в русской литературной традиции: стратегия текстопорождения // Грамота. – 2013. – № 9 (27): в 2-х ч. – Ч. II. – С. 110-113.
11. *Николаенко О.* К вопросу о становлении жанра травелога в литературе XVI–XVII вв. Субъективное начало в “Статейных списках” Д. Лихачева // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 379. – С. 24-27.
12. *Полонский А.* Травелог и его место в современной журналистике. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.tversu.ru/5356/1/Вестник_ТвГУ_Серия_Филология_2015__1_С._207-215.pdf
13. *Рубчак Б.* Живописаний Шевченко (“Журнал” як текст) // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ: Філологічна секція. – Т. 214. – Нью Йорк, 1991. – С. 65-90.
14. *Танчин К.* Щоденник як форма самовираження письменника: дис... канд. філол. наук.: 10.01.06 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – 198 с.
15. *Троицкий Ю.* Историческая компаративистика: эпистемология и наррация // Narratorium: междисциплинарный журнал. – 2011. – № 1–2. Електронний ресурс: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/11/20/1251380674/3.pdf>
16. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т. – Київ: Наукова думка, 2001. – Т.2.: Поезія 1847–1861. – 784 с.
17. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т. – Київ: Наукова думка, 2001. – Т.5.: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”, записи народної творчості. – 496 с.

Отримано 19 липня 2016 р.

м. Київ